

HANÁK TIBOR

Mi jön a marxizmus után?

Hanák Tibor Bécsben élő magyar filozófiai író. « Az elmaradt reneszánsz » c. műve (Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, München, 1979) áttekintést adott a marxizmus magyar nyelvű filozófiai termékeiről.

Nemrég könyv jelent meg Ausztriában ezzel a címmel: « Mi jön a kommunizmus után? »¹ A kérdés tetszetős, kivitelezése az említett könyvben: nem. Részben azért, mert a címben adott érdekes kérdés helyett inkább a dialektikus materializmus kritikájával foglalkozik a szerző; részben pedig azért, mert nem a reális lehetőségek elemzéséből indul ki, nem az egyes kommunista pártokban és a Kelet-Európában fellelhető társadalmi-politikai tendenciákat veszi számba, egyszóval nem a ténylegesség síkján mozog, hanem a saját értékítéleteinek megfelelő követelmények talaján. A könyv olvasása közben az az erősödő benyomásunk támad, hogy írójának az egész kérdés csak annak kimondásához kellett, hogy « az én felfogásom, az én politikai táborom jön a kommunizmus után ».

A témát leszűkítem elméleti síkra, annak is csupán

¹ Herbert Giller, *Was kommt nach dem Kommunismus?* Wien 1976.

filozófiai vonatkozásaira, tehát arra, hogy merre vezetnek vagy vezethetnek az utak a dialektikus és történelmi materializmusból. A bevezető megjegyzés sejteti, hogy nem az foglalkoztat, mit tehetnénk a marxista filozófia helyébe, melyik irányzatot nevezhetnénk ki a jövő útjának a marxizmus helyett, vagyis nem az a kérdésem, hogy a marxizmus-leninizmus mai ideológiai felségterületén mit tartanék « jónak », korszerűnek és tudományosan is képviselhetőnek a filozófiában, hanem inkább az, hogy a tegnapi és a mai marxisták, a marxizmussal (belülről) elégedetlenkedők és a belőle kikívánkozóak mit tekintenek lehetségesnek, elfogadhatónak, korszerűnek és tudományosnak a jövő és kiküzdésre váró filozófiában. Vajon milyen *tényleges* kísérletek történnek — és történnek-e? — a marxizmus-leninizmusból kivezető szálak megtalálására, vajon a filozófiai fejlődés egyes mozzanatai alapján látható-e az, ami majd a marxizmus-leninizmus után következik? Valójában nem is arról lesz szó, hogy mi *jön* a marxizmus-leninizmus után, hanem inkább csak arról, hogy mi *lehet* a következő lépés az elméletben, a filozófiában.

De először is ajánlatos tisztázni, hogy *melyik marxizmusról* beszélünk, amikor a marxizmus « utánját » keressük. A kommunista országokban hivatalosnak tekinthető (szovjet) fővonal szerint nem lehetséges többféle, pluralista marxizmus. A valóságban viszont azt látjuk, hogy mind történelmi tekintetben, mind a pillanatnyi helyzet állóképét nézve a marxizmus megjelenési formája a többszám, ha nem is szótári, de *tényleges értelmi alakja* szerint. Most arra nem térek ki, hogy miért szinte szükségszerű következménye ez Marx filozófiai fejtegetéseinek,² hanem csak utalok az elmúlt több mint száz év marxizmusainak különbségeire, a darwinista, újkantiánus, leninista, szindikalista, ausztromarxista, egzisztencialista marxizmus tényére, olyan különböző marxista filozófiai koncepciókra, mint pl. Karl Kautsky, A.A. Bogda-

² L. erről: Tibor Hanak, *Die Entwicklung der marxistischen Philosophie*, Basel-Stuttgart 1976.

nov, Karl Korsch, Antonio Gramsci, Ernst Bloch, Henri Lefèbvre, az ún. « Frankfurti iskola », Leszek Kolakowski vagy Lukács György kétféle (ha nem háromféle!) marxizmusára. Továbbá, ha eltekintünk is a politikai eltérésektől, még mindig épp elég okunk van ideológiai-filozófiai alapon elválasztani egymástól Moszkva, Peking, Belgrád és a nyugati kommunisták marxizmusát. Sőt ezeken belül olyan jellegzetes filozófiai alakulatokat különböztethetünk meg, mint a jugoszláv *Praxis* című folyóirat egykori csoportját, a « Budapesti iskolát » (a társadalom-ontológusokat), a « prágai tavasz » filozófusait (Kalivoda, Kosik, Machovec), stb. Történelmi, földrajzi és személyi tekintetben tehát egyaránt tisztázni kellene, hogy melyik variánsról beszélünk, mikor azt kérdezzük, mi jön a marxizmus után.

Ennek leszögezésére és korrekt elkülönítésére annál inkább is szükség van, mert hiszen szinte bármelyik marxistáról és marxista filozófiai változatról elmondhatja a többi irányzat, hogy az illető ugyan esetleg Marx tanai-ból indult ki, de most már túljutott a marxizmuson, maga mögött hagyta a marxizmust. A maoizmus szemében a moszkvai ideológia a marxizmus « után » helyezkedett el; Eduard Bernstein vagy George Sorel álláspontját szintén « már nem » marxistának, a marxizmuson túlle-vőnek tekintették a II. Internacionálé idején, avagy nap-jainkban Moszkva ideológiai tanszékvezetői minden, lényegét érintő filozófiai újításról, revizionistának nevezett marxista filozófusokról azt állítják, hogy elhagyták a marxizmust. Szerintük a jugoszláv « Praxis »-csoport, Theodor Adorno vagy Roger Garaudy nem a marxizmuson belül, hanem a marxizmuson kívül van, s ugyanezt az érvet használják a pluralizmussal kapcsolatban is, mondván, az irányzatok nem a marxizmuson belül foglalnak helyet, a marxizmus voltaképp egységes, s aki mást akar, illetőleg képvisel, az kirekeszti magát a marxista táborból, átcsúszik a marxizmussal szemben álló filozófiákba.

Közismert tény viszont az is, hogy ortodox marxizmus nincs, maga Marx sem ragaszkodott fiatalkorának (a párizsi kéziratok) filozófiai nézeteihez, s végeredményben minden ideológiai továbblépést a marxizmus utáni

történésnek foghatunk fel. A leninizmus a marxizmus, a sztálinizmus a leninizmus után van, és a mai moszkvai ideológia a Konsztantyinov-féle tankönyvek kiadása (1957) óta túljutott a filozófiában a sztálini dogmákon. Mint a revizionizmussal kapcsolatban mondják,³ a marxizmus története a marxista revizionizmus története; jelenleg a marxizmus minden ága revizionista. Igen sovány lenne azonban az eredmény, ha a feltett kérdésre, hogy mi jön a marxizmus után, azt válaszolnánk, hogy a marxizmus után jött a leninizmus, vagy a mai moszkvai ideológia, illetőleg azok az irányzatok, amelyek Marx tanaiból elindulva olyan variációkat hoztak létre, mint a frankfurti iskola, a társadalom-ontológia, a praxis vagy a remény filozófiája. Ezek a marxista változatok ugyanis, ha kölcsönösen el is vitatják egymástól az « igazi » marxizmus képviseletét és a másikat a marxizmuson kívülre utalják, a kívülálló szemében mind-mind a marxista spektrumhoz tartoznak s voltaképp nincsenek a marxizmus után. A marxizmus marxista továbbfejlesztői, a különböző ideológiai reformisták és revizionisták azonban értékes adatokat szolgáltatnak arra vonatkozóan, hogy hol, melyik ponton támadnak igények a marxizmus módosítására, egyes nézetek elhagyására. Ezek az irányzatok és egyéni vállalkozások jelzik a kiegészülés és a filozófiai változás lehető útjait. Feltételezhető, hogy ezeknek a tendenciáknak a meghosszabbításában kereshetjük azoknak az ideológiai és filozófiai jelenségeknek egy részét, melyeket már joggal a marxizmus utániak közé sorolhatunk. Az istenközpontúságot leváltó reneszánsz, az újkori gondolkodás pricipiumai is az egyház kebelén nevelődtek, formálódtak. Aki — tegyük fel — az újkor hajnalán azt kereste, hogy mi jön a kereszténység után, akkor járt helyes nyomon, ha megnézte, mi van a kereszténységen belül, mert bizony ott voltak, ott keletkeztek az új eszmék, az új életérzések, melyekből a humanizmus, a reneszánsz, a természettudományos érdeklődés, a felfedezések,

³ Leopold Labedz, *Der Revisionismus*, Köln-Berlin 1965, 11-12. o.

a gazdasági átalakulások, a világkép megváltozása, majd a felvilágosodás megszületett.

Ezzel egyúttal arra is feleltünk, hogy melyik marxizmussal kívánunk foglalkozni. Az egyéni kísérletek, az egyes marxista irányzatok mint a marxizmusból állítólag vagy valóban kivezető utak abban a nagyobb, abban a globális összefüggésben érdekesek számunkra, hogy mi jön a marxizmus mint szellemáramlat után, vagy — valamivel szűkebben — mi jön, mi jöhet és az objektív adottságok alapján mi jöhetne a mai kommunista országokban, elsősorban a bennünket közelebbről érdeklő szovjet típusú államokban a marxista ideológia után.

Nem kerülhetjük meg azonban azt a kérdést sem, hogy vajon mit értünk a marxizmus meghaladásán, a rajta való túljutáson, tehát az *utána jövésen*. Gondolhatunk a tanok fejlődésére, az elméleti továbblépésre, hiszen minden újítás, bővülés és tételmódosítás bizonyos értelemben *utána* van az előző ideológiai állapotnak. Moszkva eddig alkalmazott eljárása azonban az ilyen jellegű ideológiai változásokat mindig a marxizmus égisze alá helyezte, nevében hajtotta végre, tehát soha nem ismeri el, hogy saját ideológiája meghaladná a marxizmus lényegi koncepcióit. Mint ahogy a sztálini visszaesést, a primitív fogalmazások eluralkodását is a marxizmus gazdagításának tekintette az akkori hivatalos szóhasználat, jelenleg annak számít a marxizmussal ellentétes vagy nem marxista ideológia talaján született nyugati tudományos elméletek és módszerek átvétele. A tudományok úgyszólván minden területén megtaláljuk az ún. « polgári » gondolkodás vívmányainak alkalmazását és sokszor szemrebbenés nélküli átkeresztelését, őseredeti marxista találmányként való kezelését. Példaként utalhatok itt az empirikus szociológiai módszerek átvételére, a logisztika « matematikai logika » címén való művelésére, a kibernetikai, strukturalista vizsgálatok megindítására, a tudományelmélet (« science of science ») kiépítésére vagy akár az általános etika azon a címen történt marxista felfedezésére, hogy Marx csak a korabeli moralisták miatt hangsúlyozta az erkölcs osztályjellegét, valójában azonban mindig is elismerte az « örök emberi » értékek létezését — mint ezt

T.G. Tugarinov állítja.⁴ Ha tehát a tudományok tényleges működése, az elméletek és módszerek felől közelítünk a kérdéshez, azt látjuk, hogy a hivatalosnak tekinthető marxizmus is túl van a marxizmuson, magába olvasztott — vagy csak magára aggatott — számos idegen elemet, a marxizmus után keletkezett elméletet és tudományos eljárást. A tényleges fejlődés régen szétfeszítette a marxista ideológia kereteit, sőt hallgatólag megkérdőjelezte egyes alaptételeit, mint ezt legvilágosabban a történelmi materializmus és a szociológia viszonyából láthatjuk. Amit a történelmi materializmus tudni vélt és megoldottnak hitt — mint a társadalmi struktúra és a társadalmi változások menetét — azt kutatja a konkrét társadalmi helyzetben a szociológia, vagyis sem az empirikus tudomány, sem az irányzatrendszer gyakorlata, a párt társadalom-politikája nem hagyatkozhat a marxista filozófia spekulatív tételeire.

Más vonatkozásokban is így van ez. A Szovjetunió gazdasági, technikai és tudományos előrelépését gátolná meg, ha az illetékesek nem jutnának túl a marxizmuson, ha nem hagynák maguk mögött a materialista történelem- és világmagyarázat meglehetősen terméketlen általánosságait. A kommunista országok vezetőségei nem engedhetik meg maguknak azt az ideológiai luxust, hogy a közgazdaságtanban, természettudományokban, technikában és a szociológia konkrét kérdéseiben ne vegyék tekintetbe azt, ami a marxizmuson kívül van, az általa megtagadott tudományos gondolkodás talaján született. S mivel a 20. század tudományos eredményeinek túlnyomó része, kezdve a relativitás- és kvantumelmélettől a pszichoanalízisen, kibernetikán és szemantikán át a mikroszociológia műveléséig nem a marxizmus módszereinek alkalmazása vagy tételeinek továbbvitele alapján történt, s mert a marxizmus tudományos régiség és meddő vállalkozás maradt, a marxistáknak és a marxista országoknak igen széles frontokon kellett túllépniök idegen régiókba. Más kérdés,

⁴ T.G. Tugarinow, *Über die Werte des Lebens und der Kultur*, Berlin 1962, 142. o.

hogy ezt nyíltan elismerik-e, vagy — mint a szovjet marxizmus — ideológiai manipulációkkal elkendőzik-e a tényleges helyzetet, azt, hogy a tudományokban sok minden jött a marxizmus után.

A filozófiában — gondolhatnánk — némiképp más a helyzet. Ebben a tekintetben nem feltétlenül szükséges azt mondani, hogy a marxistáknak maguk mögött kell hagyniok a marxizmust. A filozófia és a világnézet általánosságai — s ebben a vonatkozásban irreleváns, hogy vallásos vagy ateista világnézetről van-e szó —, végeredményben bármiféle konkrétumot, gyakorlati követelményt, változtatási szándékokat, tudományos eredményeket, stb. valamilyen módon integrálni tudnak. A világnézeteknek és a világnézeti kérdésekre válaszoló filozófiáknak többek között ezért nem kell tartaniok a tudományos cáfolatoktól. A világnézetek képviselőinek a kezében a tudomány mindig csak a másik (vele ellentétes) világnézet álláspontját cáfolja, saját világnézetét pedig vagy principiálisan csak igazolhatja, vagy nem érinti.

Ennek ellenére azonban a marxista filozófiában is felfedezzük a marxista filozófia utánja kialakulásának jeleit. Részben az imént említett tudományos fejlődés, a marxizmustól idegen elméleti talajon született kutatási eredmények, teóriák, módszerek és egész tudományok, részben a társadalmi-történelmi változások és a filozófia immanens problémáinak újragondolási kísérletei szétzilálták a marxista filozófia elméleteit, fogalmait, probléma-látását. A kezdetben világosnak vagy egyesek által szinte revelációnak érzett tételek a marxista filozófusok nagy része előtt is elveszítették értelmüket, jelentésük elmosódott, szükségessé váltak az értelmezések, úgyhogy szinte minden pontból divergens felfogások rajzanak szét, s itt nem csupán Marx tanainak kiegészítéséről van szó, nem olyan filozófiai ismeretekkel való megtoldásról, melyek Marx után keletkeztek, hanem a Marxnál már megtalálható elméletek utólagos elbizonytalanodásáról, különféle értelmezésekről, a fogalmak szétbeszéléséről. Nézzük akár az anyag és a tudat s vele szoros összefüggésben a materializmus értelmét, akár a dialektika fogalmát, az ismeretelmélet egész problematikáját az engelsi-lenini

tükrözésemélettel, a kritérium és a gyakorlat kérdésével egyetemben, akár a gazdasági alapok, a felépítmény, az erkölcs, a tudomány, a világnézet, az ideológia problémáját, ma már szinte megfoghatatlan a marxista álláspont, mert nincs is marxista álláspont, hanem csak egymással viaskodó marxista, helyesebben posztmarxista álláspontok és nézetek vannak. Ha dramatizálni akarnánk a helyzetet, azt mondhatnánk, hogy a marxista filozófia szétesett, s ebben az értelemben a marxizmus a filozófiában is a marxizmus elméleti foghatóságának stádiuma *után* van.

Ezek a vonatkozások arra vallanak, hogy még a párt-ideológián belül sem értelmetlen a marxizmus meghaladásának kérdését feszegetni. Kétségtelen azonban, hogy ebben a tekintetben jelentősebbek és érdekesebbek azok a kísérletek, melyek akarva-akaratlanul szembe kerültek a hivatalos, a párt által képviselt ideológiai iránnyal. Ezek — mintegy az ötvenes évek vége, a hatvanas évek eleje óta — arról tanúskodnak, hogy az ún. marxizmus-leninizmus után első lépésként... a marxizmus jön. Gondolhatunk itt a jugoszláv praxis-filozófusok Marx-központú szemléletére, a fiatal Marx problémalátásához és humánus szándékához való határozott visszafordulásra, Leszek Kolakowszki még Lengyelországban átfutott fejlődésére, a nyugati neomarxizmus egyes képviselőinek Leninnel szembe szegülő nézeteire, Lucio Lombardo-Radice és Santiago Carillo idevonatkozó kijelentéseire, továbbá Heller Ágnes etikai előadásaira, melyeket még az ötvenes évek végén tartott, vagy Lukács György három kötetes posztumusz művére.⁵ Hosszú ideig a valódi marxizmus és az igazi Marx keresése jelentette a hivatalos marxizmus-leninizmusból kivezető utat, a marxizmus elhagyásának szándéka nélkül.

Főképp a magyarországi próbálkozásokat, filozófiai-szociológiai újítás-kísérleteket és a marxizmushoz való viszonyulás modusait szem előtt tartva, három fázis meg-

⁵ Heller Ágnes, *A szándéktól a következményig*, Budapest 1970. Lukács György, *A társadalmi lét ontológiájához*, Budapest 1976, 3 köt.

különböztetése látszik indokoltnak: a társadalom-ontológiai, az ideológiakritikai és az indifferentizmus szakasza. A megkülönböztetésnél a manifesztté vált felfogásokat veszem alapul, ami természetesen nem zárja ki, hogy pl. a társadalom-ontológia markáns képviselője idején egyesek már régen az ideológiakritikai álláspontonál vagy a polgári filozófiákban honos irányoknál kötöttek ki, — csak épp ez a legritkább esetben nyilvánulhatott meg, következésképp ezek az egyéni átállások számunkra ellenőrizhetetlen terepet jelentenek, nem jogosítanak fel arra, hogy a magyar közgondolkodás jellemző fázisaként vagy irányaként kezeljük őket.

A *társadalomontológiai* irány a hatvanas években bontakozott ki Magyarországon. Ennek a marxizmus-értelmezésnek a gyökerei a húszas évekre nyúlnak vissza, elsősorban Lukács György *Geschichte und Klassenbewusstsein* című, 1923-ban megjelent könyvére, Karl Korsch és Antonio Gramsci felfogására, mely a II. Internacionálé tudóskodó marxizmusával, Karl Kautsky és mások természettudományos formuláival szemben ismét a társadalomátalakításra tette a nyomatékot. A társadalomontológia, a prágainál szerényebb « budapesti tavasz » filozófiája, a társadalom létére összpontosítja a figyelmet, a marxizmus lényegét közösségi feladatok ellátásában, nem pedig a világmagyarázatban és a tudományokra tartozó kérdések feszegetésében látja. Egyes magyar szerzők (Márkus György, Vajda Mihály) fejtegetése szerint a marxista filozófiát nem kell kiterjeszteni a világnézeti problémákra, az anyag mibenlétének, a világ felépítésének, az élő és élettelen összefüggésének kérdésére, tehát arra, amit Engels a « természet dialektikája » kifejezésével jelölt. A marxizmusnak szerintük a társadalmi helyzet elemzéséből kell kiindulnia a cselekvési alternatívák, a reformok és a forradalmi átalakítás kidolgozása és megalapozása érdekében. Ez a koncepció nemcsak annyiban jutott túl a hivatalos marxizmuson-leninizmuson, hogy lemondott a világnézeti ambíciókról és tudatosan ideológia akart lenni, vagyis politikai cselekvésmélet, hanem ennek következményeként abban a tekintetben is elhagyta a pártálláspontot, hogy a gyakorlat központba állításával

felértékelte az egyéni döntést, kikezdte a szükségszerűség manipulatív értelmezését és erőteljesen az egyéni szabadság felé fordult.

Márkus György 1968-ban készített áttekintése a marxizmus filozófiai irányzatairól nem tesz említést arról, hogy a lukácsisták társadalomontológiáján kívül más irányzatnak is lennének képviselői Magyarországon.⁶ Miután azonban a hetvenes évek elején a párt központi bizottsága meggátolta a marxizmus megújulására irányuló kísérleteket és elítélte a lukácsisták nézeteit, részben az érintett filozófusok, részben mások is az *ideológiakritikai* álláspont felé közeledtek. Ezt neveztük a marxizmushoz való viszonyulás második fázisának. A belső emigrációba kényszerített filozófusok bírálata élesebbé, radikálisabbá és átfogóbbá vált. Kezdték a marxizmust is hatalmi felépítménynek, a « hamis tudat » termékének tekinteni, s ehhez természetesen elegendő volt a *marxi* ideológiakritikát a marxizmusra alkalmazni. Nagy szerepük volt ebben a szociológusoknak is, kik a társadalmi valósággal szembeállították a talajt vesztett marxista felépítményt. Gondolhatunk itt Hegedűs András bürokráciával és az « államigazgatási modellel » foglalkozó írásaira, Konrád György és Szelényi Iván humanizációs követelményeket emlegető városszociológiai fejtegetéseire vagy Haraszti Miklós munkásszociográfiájára. A filozófiában az ideológiakritikai hangvétel a filozófiatörténeti kutatásokkal erősödött. Az egyes gondolkodók társadalmi szerepének vizsgálata alkalmat adott a marxizmus önreflexiójára, érdekszolgáló funkciójának tudatosítására, de természetesen az összehasonlításokra és a nyugati filozófiai élet elmélyültebb megismerésére is. Hogy meglehetősen széles értelmiségi ellenzék keletkezett az országon belül, felvillantotta a csehszlovák polgárjogi mozgalommal, a « Charta 77 »-tel szolidaritást vállaló nyilatkozat 34 aláírása is. S ez nem csupán egyetlen és elszigetelt lépés volt, hanem mögötte már láthatóvá vált a marxista-leninista gyakorlat és elmé-

⁶ Márkus György, *Viták és irányzatok a marxista filozófiában*, *Kortárs* 1968/7. 1109-1128. o.

let együttes kritikája.⁷ Ezt egyebek között a külföldi lapokban megjelent interjúkból is láthattuk. « Ha vallási téren tevékenykednénk, nem pedig tudományos kategóriákban, azt mondanák ránk, eretnekek vagyunk. Nem tagadnánk, hogy az ítélet jogos, mert véleményünk lényegesen eltér a hivatalos állásponttól. » ... « Lépésről lépésre ismertük fel ennek az elméletnek az ellentmondásait. » — állapította meg Fehér Ferenc 1976 februárjában a *The Listener*nek adott interjújában.

A marxizmusból kivezető harmadik szakasz, mely mindeképp a marxizmus után levő állapotnak fogható fel: az *indifferentizmus*, vagyis a közöny a marxizmus problematikája iránt. Ez a beállítottság régóta ott lappangott a magyar kulturális és tudományos életben. A párt ideológiai jelentései gyakran szóvá tették az ideológiától való elfordulást, sőt az ideológiamentességet; cikkek bírálták, hogy « még marxista igényű munkákban is hangot kapnak bizonyos dezideologizáló törekvések », s « a praktikizmus jegyében az ideológiától való megszabadulás igénye a filozófiára is kiterjed. » A pártköröket különösen aggasztotta, hogy a fiatalság is elfordul az ideológiától és elégtelen a világnézeti tájékozottsága, « nem megfelelő az elméleti kérdések iránti érdeklődés ».⁸

A romániai magyar kisebbség publikációiban a hetvenes évek közepétől egyszercsak feltűnt az ideológiai közöny vállalása, nevezetesen a marxizmus-leninizmus iránti érdektelenség elméleti igényű, esszéisztikus megfogalmazása. Az 1977-ben, 45 éves korában elhunyt Bretter György, a kolozsvári egyetem filozófiatanára érdes hangon bátorította a köréje gyülekezőket a dogmáktól való eloldódásra. *Párbeszéd a jelennel* (1973) című könyvében nekilendíti demitologizáló kedvét, s nem bánja, ha az uralkodó ideológia hálóiba is beleakad. Kesernyésen veti el « az ideológia szerepét túlbecsülő álláspontokat »

⁷ Lásd még erre vonatkozóan Vajda, Fehér és Heller cikkét jelen számunkban. — *A szerk.*

⁸ *Népszabadság* 1970 május 24, *Ifjú Kommunista* 1970 november, 22. o.

és az ideológiai taktikázás szellemét, követeli a kísérletezés szabadságát, s ezért választja a kísérletezés műfaját, az esszét, mely « állásfoglalás a telítettség nevében az üresség, a laposság, a banalitásból áradó unalom ellen ».⁹ Egyes kitételei sejteni engedik, hogy távolabbra nézett, mint a filozófiai problematika: a társadalom kiszolgáltatottsága aggasztotta. « Minden egyén csatlakozása a kényszerűségek ellen fellépő közösséghez ökölcsapás a szűkségszerűség nevében uralkodó kényszerítő hatalom ellen. » — írta Apáczai Csere Jánossal kapcsolatban.¹⁰

Valóságos kis iskola, a romániai magyar «új filozófusok» csoportja verődött össze körülötte. Kijelentették, hogy túl vannak ők már a dogmatizmus és antidogmatizmus ellentétén is, s vajmi keveset tartanak az « alkotó marxizmus » címkéjéről. Kötetlennek érzik magukat, s ez meg is látszott témaválasztásaikban, a marxista tekintélyeket mellőző érveléseikben. Tamás Gáspár Miklós *A teória esélyei* (1976) című könyvében Bergson a főszereplő, és Nietzsche, Platon vagy Wittgenstein közelebb áll hozzá, mint Marx. Molnár Gusztáv *Az elmélet küszöbén* (1976) című tanulmánygyűjteménye pedig teli van kérdőjellel, az « elfojtás igazsága » iránt táplált bizalmatlanság nyomaival: « a Mászás gyakorlati elsajátítására összpontosítjuk figyelmünket », de elismeri, hogy « ezt egyelőre csak kérdés formájában tudjuk megfogalmazni ».¹¹

Magyarországon a marxizmus-utániség ilyen nyílt megfogalmazásai — tudtommal — nem jelentek meg nyomtatásban. Megjelentek viszont kéziratok, kézzől kézre adott « szamizdat »-formában. Szempontunkból legérdekesebb ezek között a « Marx a 4. évtizedben » című tanulmánygyűjtemény, melyet 21 szerző írt válaszként arra a kérdésre, hogy « szerinted mi a marxizmus és mi a viszonyod hozzá? » A furcsa címet az indokolja, hogy a szerzők nagy része 30 éven felüli, tehát a negyedik év-

⁹ Bretter György, *Párbeszéd a jelennel*, Bukarest 1973, 227, 229. o.

¹⁰ *Tiszatáj* 1979/1. 14. o.

¹¹ *Korunk* 1977/5. 391. o.

tizedet tapossa, s a marxizmus is több mint 30 éve uralkodó ideológia Magyarországon. Többségük a hatvanas években kötelezte el magát a marxizmus mellett vagy ellen, ám a kérdésekre adott válaszok « kivétel nélkül arról tanúskodnak, hogy valamennyiük számára idejétmúlt az ilyen jelegű szembeállításokban való gondolkodás ».¹²

Hogy miért égett ki ilyen gyorsan a « reneszánsz-marxizmus », hogy miért nem találják kielégítőnek a marxista ideológiát, erre vonatkozóan eltérőek a vélemények. Bence György és Kis János szerint elsősorban azért, mert « nem sikerült kijelölni az 'igazi' marxizmus társadalmi címzettjeit », vagyis « lehetetlen volt megmondani, hogy milyen erők állhatnak, legalább hosszú távon, a kívánt reformok mögé ». Bauer Miklós szerint a marxista irányzatok « képtelenek megmagyarázni a kelet-európai gazdaságok alapvető jelenségeit »; avagy mint Endreffy Zoltán kifejezte, elsősorban az kifogásolható, hogy a marxizmus nem beszél azokról a kérdésekről, amelyek szerinte a legfontosabbak az életben, « és amelyek mind ott kezdődnek, ahol a marxizmus véget ér ».¹³ Ludassy Mária, egy másik Magyarországon élő filozófus szerint a « Budapesti iskolát », a társadalomontológusokat kiiktató párt-határozat « nem 'ideológiai szigorodást' hozott, hanem teljes teoretikus felbomlást ».¹⁴ Sőt más megnyilatkozásokból azt láthatjuk, hogy itt már nem csupán elméleti problémákról, nem is egyedül az indifferentizmus és a gondolkodásbeli dezideológiálás terjedéséről van szó, hanem a jelenlegi magyarországi helyzetben kialakult értelmiségi magatartásmódok kiüresedéséről, elégtelenségéről.

A kéziratos, s nyomtatott formában csak külföldön megjelent fejtegetéseket kiegészíti a budapesti *Kritika* hasábjain 1978-ban folyt eszmecsere az ifjúság és a marx-

¹² Marx a negyedik évtizedben. Kiértékelés (Kézirat). 2. o. Vö. továbbá a *Magyar Füzetek* 2. számában megjelent szövegekkel is.

¹³ *Magyar Füzetek* 2. szám, 76, 60 és 56. oldal.

¹⁴ Imf. (Kézirat). 4. o.

izmus viszonyáról. A lényegi megállapítás szerint a többség megunta a marxizmus-leninizmust és annak iskolai oktatását, úgyhogy ma már «nem is vitatkozik, nem is keres és nem is próbál megérteni. Nem azonosul senkivel semmivel. Közönyös, csak azt érzi, hogy itt valami sántít».¹⁵ Olyan közhangulat alakult ki, melyben «nem népszerű dolog marxistának lenni — illetve akként megnyilatkozni».¹⁶ Az ideológia iskolai oktatása «nem váltja ki a szükséges szimpátiát». «Nem könnyű egy hatalmom levő osztály ideológiáját a konformizmus vádja nélkül úgy képviselni, hogy terjesztőjében ne a megfizetett apológétát lássák.»¹⁷ Eme állásfoglalások láttán a párt vezető tagjai is úgy vélik, hogy ma már nem az «igazi» marxizmus keresése és megújítása, ezek szándéka jelenti a legnagyobb ideológiai veszélyt, hanem a marxizmus elvetése. Aczél György szerint az ideológiai törekvések «fő vonala már nem is revideálni akarja a marxizmust, hanem egyre nyíltabban elveti azt, kilépett a marxizmus-leninizmus gondolköréből; úgynevezett radikális reformizmusából hiányzik a szocializmus megvalósításának programja; egész magatartásában a nihilista tagadás tolult előtérbe, s nemegyszer polgári liberális szemléleti tételeket próbál a 'megújuló' szocializmus ismérévé avatni — 'radikálisan'. Akadnak közöttük tegnapi 'szigorú' marxisták is, akik sietve vetették le magukról valamikori meggyőződésüket, mert égette őket, mint 'Nessus inge.'»¹⁸

A marxizmust leváltó közöny és tagadás részben nem áll meg a marxizmusnál, hanem általános ideológiai és vallási közönnyé szélesedik, néhol átvált a teljes elfáradásba, kiüresedésbe, letargiába. A marxizmus után beköszöntő

¹⁵ Tőkéczy László, A marxizmus esélyei, *Kritika* 1978/2. 6. o.

¹⁶ Bécsy Ágnes, Világbizonytalanság vagy világnézet? Uo. 8. o.

¹⁷ H. Varró Rózsa, Lehet-e tantárgy a marxizmus-leninizmus? *Kritika* 1978/5. 7. o.

¹⁸ Aczél György, Politika, művészet, alkotás, *Társadalmi Szemle* 1978/8-9. 6. o.

kiábrándultság idővel bizonyára ideológiai tartózkodássá enyhül, óvatossá teszi az embereket az új eszmékkel szemben, növelheti a kritikai éberséget, de persze bizonyos idő után alapja lehet a reideologizálásnak, a felújuló eszmé-
éhségnek is. Már most azt látjuk, hogy a magyar társadalom egyes köreiben megnövekedett az érdeklődés más világnézetek és filozófiák iránt. Utalhatunk itt a vallásos mozgalmak megerősödésére, a szekták terjedésére vagy a nyugati filozófusok fokozott tanulmányozására is. A marxizmuson kívül lévő filozófiák iránti érdeklődés lehetőséget ad a szakfilozófusoknak ismeretterjesztő munkák megírására, a nyugati gondolkodókkal való foglalkozásra, egyszóval társadalmi igények kielégítésére. Sokan landoltak az egzisztenciális filozófiánál, a neopozitívizmusban, a strukturalizmusban, az analitikus irányoknál, az egyházi filozófiákban vagy a kételkedésben; számukra tehát ezek a filozófiai álláspontok vannak a marxizmus után. Ez egyúttal azt jelenti, hogy a marxizmus után — feltéve a mai tendenciák felülkerekedését — nem egyetlen filozófia, hanem többféle irányzat, sokféle áramlat, sokféle kísérlet, útkeresés és kaland, a világnézetek és filozófiai koncepciók pluralizmusa, illetőleg ezek keveréke, eklekticizmusa lép. Kezdetben — mint ez már ma is észlelhető — az elutasítás, a bírálat és az elvetés heve kerekedik felül; a filozófusok nem új megoldásokat, kötött rendszereket akarnak a régi helyébe, hanem tagadással próbálnak tágasabb elméleti látókört, szélesebb horizontot nyitni és a szabad lebegés állapotába jutni. Hogy ez az elméleti magatartás nagy tarkasághoz, szellemi pezsgéshez, egyúttal azonban atomizálódáshoz és töredékességhez, aforisztikus-impreszionista gondolkodáshoz vezethet — mint ezt főképp a romániai magyar filozófiában látjuk — azzal is tisztában kell lennünk.

Ha nem becsüljük is le a marxizmuson való egyéni túljutások jelentőségét, nyilvánvaló, hogy nagyobb méretű ideológiai változás feltételez a hatalmon levők részéről bizonyos ideológiai engedékenységet. Ígéretes mozgólódások már voltak néhányszor a marxista filozófiában,

a leninizmus után már-már a marxizmus jött 1968-ban, de meghatározóvá nem válhatott.

A jelenlegi vitákból két nagyobb változásigényre következtethetünk. Az egyiket humanistának nevezhetnénk. A marxisták és a kiábrándult marxisták egy része elengedhetetlennek tartja az emberi élet rehabilitálását, történiük ez akár a fiatal Marx írásai, a freudizmus, az egzisztencializmus vagy Szolzsenyicin alapján (utóbbira példák a francia « új filozófusok »). Elterjedt a meggyőződés, hogy igazságtalanság történt az egyedi emberrel, elsikkadtak primér érdekei, jogai, elsikkadt élete, « megváltása » — vagy mint Endreffy Zoltán írta — az « objektív struktúrák átalakítása » közepette elmaradt « az emberek belső 'megigazulása' ».¹⁹ Ma már egyes marxisták is elfogultságnak tartják az osztályfilozófiát, mások le-torkolását, a türelmetlen misszionárius igazhitűségét és vele a harcosságot, pártosságot. Szerke Európában nyitogatják a marxizmust, erősödik a tolerancia szelleme, mások meghallgatásának igénye, ami egyúttal azt jelenti, hogy szép számban vannak, akik az igazság monopóliumánál többre tartják az igazság keresését, ennek lehetőségét, a szabadságot és emberséget.

A másik változásigény a tudományossággal kapcsolatos. Számos oldalról megnyilvánul a marxizmus tudományos megrekedésének felismerése. Egyesek abban látják a marxizmus tudományos csődjét, hogy nem merészkedett szembenézni a valósággal, hogy nem végezte el a kelet-európai társadalmak, sőt — mint Lukács György is megállapította — nem végezte el a nyugati kapitalizmus jelen sajátosságainak elemzését sem, illetőleg, mint mások írják, a marxizmus kelléktára elégtelennek bizonyult eme feladatok elvégzésére. A marxizmus elmulasztotta önmaga tudományos vizsgálatát, fogalmainak filozófiai tisztázását, a marxizmus önkritikáját; lejáratte magát az áltudományos manipulációkkal, az új tudományos kutatások és eredmények örökös ideológiai interpretációjával, sőt oly-

¹⁹ Endreffy Zoltán, Mi a viszonyom a marxizmushoz ma? *Magyar Füzetek* 2, 57. o.

kor érvényességük adminisztratív meggátolásával. A marxizmusnak tisztáznia kell a tudományokhoz, az igazsághoz való viszonyát. Ha ez a követelés visszhangot kelt, szintén a pártosság kikapcsolását vonja maga után, háttérbe szorítja a marxizmus egyértelműen érdekszolgáló, ideológiai elemeit, sőt megköveteli számos elméleti probléma átutalását a szaktudományok körébe.